

Omsorg, styring og køn gennem tavshed og italesættelse

AF HANNE MARLENE DAHL

Statslig styring af omsorg handler ikke kun om udgifter. Det handler også om hvem, der har ret til hvad, hvor og hvordan – og hvordan vi som samfund italesætter vores relaterethed som mennesker. Ofte ser vi ikke omsorg. Eller måske gør vi? Omsorg er viklet ind i forskellige paradoksale processer. På den ene side ses en stigende italesættelse af omsorgen politisk og videnskabeligt, mens der samtidig kan identificeres forskellige processer af tavshedsliggørelse.

F or et stykke tid siden blev jeg spurgt om hvad jeg forskede i. Jeg svarede overordnet i brede begreber omkring omsorg og statslig styring af omsorg. Straks blev jeg mødt med nye spørgsmål. Bl.a. et spørgsmål, hvorvidt det ikke krævede megen viden om økonomi, statistik og finansiering at forske i styring af statslig omsorg? Omsorgen skulle jo betales. Jeg blev stum. Selvfølgelig skal offentligt finansieret omsorg betales via statens indtægter – der skal ske en styring af midlerne, der i nutidens terminologi ses som 'skatteborgernes penge'. Grunden til, at jeg blev tavs er, at jeg ser relationen fra et andet perspektiv, nemlig, at omsorg er en forudsætning for et samfund. Dvs. at uden omsorg, ingen økonomi.

Uden at fremkomme med stærke ontologiske påstande vil min grundposition være, at samfundets eksistens er betinget af en løbende omsorgsvaretagelse. Omsorg handler grundlæggende om forholdet mellem individer og forholdet mellem individ

og fællesskab, når vi ikke er stærke, ikke sunde, ikke produktive og ikke selvhjulpne mennesker. Og med omsorg forstås både dens forskellige former (børn, handicappede, syge og ældre) og forskellige institutionelle kontekster (stat, marked og civilsamfund; betalt, ikke betalt, statslig såvel som ikke statslig, professionelt versus ikke professionelt arbejde).

FRA GEMT OG GLEMT TIL VIDENSKABELIG OG POLITISK SYNlighed

Sociologer og filosoffer har de sidste 30 år gjort os opmærksomme på, at vi fødes nøgne, hjælpeløse og har behov for, at nogen tager sig af os. Men hvad er omsorg så? Ja, de klassiske sociologer har ikke så meget at sige herom. Marx introducerede begrebet 'reproduktion', men det er et underordnet begreb i forhold til hans primære begreb og fokus, nemlig 'produktion'. Feministiske forskere som den norske sociolog Karin Widerberg (2007) har bl.a. påpeget, at Marx ikke ser 'reproduktion' som et vigtigt arbejde, der rækker ud over det at genskabe den mandlige arbejder. Så Marx er ikke meget bevendt i forhold til at forstå fænomenet omsorg. Heller ikke den tyske sociolog Max Webers fire forskellige rationalitetstyper (1921) kan anvendes, da omsorg netop går på tværs af både værdirationel, affektiv rationalitet, målrationalitet og traditionsbåret rationalitet. Det handler ikke bare om varme hænder, altså den affektive rationalitet. Omsorg kan beskrives som samfundets lim, og med den danske teolog Knud Ejler Løgstrups ord, vil jeg beskrive omsorg som det: "...at tage vare på det af den andens liv, der er udleveret én" (1956). Med Løgstrup er omsorg et grundvilkår. Det, at vi er afhængige af hinanden. Jeg ville beskrive det som en "relaterethed" – det at vi som mennesker er forbundet. En inter-dependens. Vi er forhåbentlig ikke kun forbundet til nogen specielt, men til alle.

Den hollandske filosof Annemarie Mol

beskriver omsorgslogikken ved vedholdenhed og tilpasningsdygtighed (2008), hvor omsorg er en proces med uforudsigeligheder, løbende kommunikation, og hvor den Anden stiller sig til rådighed med at hjælpe vedkommende. Andre lægger vægt på opmærksomheden i forhold til den, der trænger omsorg – det at kunne se vedkommandes behov.

Når de klassiske, mandlige sociologer ikke har set eller dømt omsorg som et interessant videnskabeligt objekt, så kunne det med et begreb fra den amerikanske filosof Donna Haraway skyldes deres situerethed (1988). Det vil sige som formet af deres køns- og klassemæssige position. De har haft et blindt øje. En yderligere forklaring finder vi hos Annemarie Mol, der med et poststrukturalistisk perspektiv ser omsorg som en heterotopi (2008). Det vil sige et sted som er den Andens. Normalt ville en heterotopi være en andethed udenfor den vestlige verden som eksempelvis Orienten. Her er heterotopien indenfor – det anderledes, det, der bryder med vores vante forestillinger om autonomi og fornuftens rolle og gør vores afhængighed og sårbarhed synlige. Det vi helst ikke vil se.

Men på den anden side er omsorgen det selvfølgelig, det, der ligger lige foran os – som den lille prins siger i den berømte bog af Saint-Exupéry: "Det væsentlige er usynligt for øjet". Når omsorgen har været usynlig, hænger det bl.a. sammen med at den dels har været båret af kvinder, dels typisk fundet sted i det private regi, gemt og glemt bag hjemmets fire vægge. Der har været stærke kræfter på spil og kønnet er typisk blevet reproduceret i omsorgen. Men med katalysatorer som senmoderniteten, institutionalisering og statsliggørelsen af dele af omsorgen i de nordiske velfærdsstater er der sket forandringer i *hvem, hvad, hvor og hvordan* dele af omsorgen varetages. Omsorgen er i stigende omfang synlig i det offentlige rum, og den diskuteres politisk. Der er også indtrådt forandringer omkring køn. Feministiske samfundsforskere har

identificeret nye maskuliniteter, herunder nye faderskabsidealer. Den veltrænede, løbende unge mand med sit barn i en løbevogn er ikke længere et særsyn. På området for ældreomsorg er ændringerne derimod ikke så iøjenfaldende. Vi ser eksempler på brud med de hidtidige kønsarbejdsdelinger. Eksempelvis med den unge, mandlige hjemmehjælper. Men ellers er det snarere cementerede kønsforestillinger, der præger det ældrepolitiske område – på trods af et ellers androgynt – kønsneutralt – sprog (Dahl 2000).

DET BEKVEMME OG UBEKVEMME I STYRINGENS KØN

Køn er både en bekvem og ubekvem kategori som den danske sociolog Lis Højgaard skriver (2010). Den er bekvem, når den reproducerer den etablerede orden, og ubekvem når vi udfordres, og vores vante forestillinger destabiliseres. Når jeg arbejder med et kønsperspektiv, så handler det både om hvordan kønnet styres – kønsliggørelse – det som man kunne kalde *styring af køn*. Men det handler derudover *også* om de kønnede effekter, der vedrører de overordnede, indirekte effekter – det som tilsyneladende er kønsneutrale temaer, områder og handlinger. Det som den amerikanske politolog Lisa Brush (2003) har kaldt *styringens køn*, og som jeg med en lettere omskrivning definerer som den udstrækning staten, dens institutioner og policies er organiseret omkring en kønsdikotomi og en valorisering af det såkaldt “mandlige” overfor det såkaldt “kvindelige”.

Hvis vi så tager et velkendt eksempel på en ny styring, kan jeg illustrere, i hvilket omfang en styringens køn gør sig gældende. New Public Management er et velkendt eksempel, og det er svært i en tiltrædelsesforelæsning at yde NPM fuld retfærdighed og beskrive dens kompleksitet (Dahl 2004, 2009). NPM har med sit slogan om “Bedre og billigere” offentlige serviceydelser, sit fokus på effektivitet, kvalitet og markeds-

tænkning, sat en ny dagsorden i den offentlige sektor. Denne styringsform lejr sig ovenpå de eksisterende forestillinger om styring, nemlig de velkendte styringsformer: bureaukrati og professionalitet. Nu lyder NPM som en neutral styringsform i forhold til køn. Et af de spørgsmål som jeg har undersøgt er netop, hvordan nye styringsformer som NPM påvirker idealer og praksis i den danske ældreomsorg set ud fra et kønsperspektiv.

NPM som en ny styringsform skaber en ny forståelse af omsorg. Den forudsætter, at der sættes ord på det som hidtil ikke har været italesat andet end i et dagligdags-sprog, og samtidig redefinerer den de på feltet eksisterende idealer for den gode omsorg. Der sker en opsplætning og indsnævring af omsorgen til funktioner, behov og det som uden for meget besvær lader sig italesætte. Det praktiske og målelige. Der introduceres nye policy redskaber som BUM (Bestiller-udfører-model) og Fælles sprog. Fælles sprog er både en kodificering af det hidtil tavse, et computerprogram med forskellige kategorier for de ældres funktionsniveau og forskellige ydelse. Hvad sker der når en sådan styring introduceres?

Svaret er ikke entydigt. På den ene side kan vi iagttage en synliggørelse af omsorgen og dens indhold i den politiske styring som ud fra et køns- og oplysningsperspektiv kan opfattes som et fremskridt. Samtidig ser vi også, at elementer i den ny styringsform fremprovokerer modstand, ja og endda kampe. Nogle af disse kampe om omsorgen bliver synlige. I 2007 ved overenskomstforhandlingerne så vi en social mobilisering og demonstrationer med slogans som “Tid til omsorg” og “Forbundet af Oversete Arbejdere”. Disse krav satte det at blive set og hørt – at blive værdsat – på dagsordenen. Det som kunne kaldes anerkendelse. Begrebet anerkendelse er inspireret af den amerikanske filosof Nancy Frasers opfattelse af begrebet som social status (2003). Der optræder former for kampe i velfærdsstaten, der ikke udelukkende hand-

ler om fordelingspolitik og dermed ikke kun om mere i løn.

Disse anerkendelseskampe relateres normalt til den stigende illegitimitet af sociale forskelle i det senmoderne (Fraser 1997; Bauman 2001). Det nye er, at sådanne kampe også kan opstå som et svar på nye styringsformer i staten i de nordiske lande. Udover den sociale mobilisering ser vi også forskellige strategier i hjemmehjælpernes praksisser. Vi ser 3 forskellige strategier. Hjemmehjælperen som den professionelle, der protesterer ud fra en sundhedsvidenskabelig diskurs og genforhandler med lederen hvad hun kan gøre i hjemmet. Eksempelvis smøre en rugbrødsfad fremfor bare at sætte gammelt, præfabrikeret, og i hendes optik potentielt sundhedsskadeligt, mad på bordet. Hjemmehjælperen som husmoderen, der gør mere end beskrevet i visitationen fordi det for hende handler om livskvalitet for den ældre. Hun plukker blomster til bordet og hjælper den ældre med at pyn-te op til jul. Og endelig hjemmehjælperen som lønarbejderen, der holder sig til det beskrevne – og arbejder efter bogen (Dahl 2009).

Set ud fra styringens køn er NPM ambivalent. På den ene side kan der identificeres en fortælling om omsorg som praktiske og sundhedsmæssige opgaver. Hvor kønnet er usynligt, men producerer konkrete, kønne positioner. Vi kan se hjemmehjælpen som husmoderen, der udøver modstand overfor styringen, men samtidig reproducerer en traditionel kønsposition. Samtidig ser vi, at hun gør mere og fungerer som en buffer mellem NPM og borgeren – hun afbøder nogle af NPM's uheldige effekter for borgeren. På den anden side kan jeg identificere forhandlinger af sprog, styringsredskaber som netop Fælles sprog, og jeg kan identificere nye professionsidentiteter som social- og sundhedshjælperen, der får ændret og indføj et nyt element i kommunens version af Fælles sprog.

En reaktion på nye styringsformer er modstand og kampe. En anden reaktion er

tilsyneladende ikke-konfliktuel tilpasning af de eksisterende praksisser, når nye logikker fra NPM møder etablerede logikker i en af de nye velfærdsprofessioner. Her taler jeg om social- og sundhedshjælperen, eller det som tidligere kaldtes hjemmehjælperen. En velfærdsprofession, der hovedsageligt er skabt oppefra på statens initiativ. Hvad sker der når statens logik om hjælp-til-selvhjælp hos social- og sundhedshjælperen møder et New Public Management princip om service? 'Service' hænger her sammen med at borgerne i NPM nu ses som forbrugere med frit valg og dermed selvbestemmelse. Dermed kan forbrugerne bestemme hvad der er behov for dvs. hvad der skal gøres – selvfølgelig indenfor visitationens rammer. Hvad sker der når kernen i ens professionsidentitet skal kombineres med et nyt princip om service? Og kernen i ens professionsidentitet som hjemmehjælper er netop hjælp-til-selvhjælp. Hjælp-til-selvhjælp bygger på den antagelse, at ved at opmuntre og vejlede ældre til at udføre en række opgaver selv, vil den ældre være i stand til at styrke og vedligeholde sit funktionsniveau.

Vi havde forventet en større konflikt. Men vi så i stedet, at et nyt princip er karakteriseret ved langsommelighed. Den nye logik er netop ny og endnu ikke helt oversat i styringens forskellige led. Der sker derfor en blanding af de 2 principper – også med inddragelse af tidligere principper, og hvor sosu-hjælperen skifter imellem dem i sin praksis. Vi finder et uproblematisk hjælpemix (Hansen, Eskelinen og Dahl 2011).

TAVSHEDSLIGGØRELSE

Synlighed og usynlighed har været et tema både i epistemologien, videnskabssociologien, kønsforskningen og mere generelt et tema, der allerede blev slået an af Platon i diskussionen af forholdet mellem skrift og tale. Dette forhold reformuleres af den franske filosof Michael Foucault til et fokus på forholdet mellem tavshed og italesættelse.

Silence itself – the things one declines to say, or is forbidden to name... – is less the absolute limit of discourse, the other side from which it is separated by a strict boundary, than an element that functions alongside the things said, with them and in relation to them within over-all strategies. There is no binary division to be made between what one says and what one does not say... (Foucault 1976: 27).

Pointen hos Foucault er naturligvis den gensidige afhængighed mellem det italesatte og tavshedsliggørelse. Det vil sige, at de ikke fungerer uden hinanden.

Noget af omsorgen bliver italesat og synlig som jeg har demonstreret med mine eksempler om anerkendelseskamp og forhandling af omsorg. Men der er også en bevægelse den anden vej. Noget forsvinder ud af det italesatte. *Ikke* i én til én relation, hvor noget må italesættes for at der kan ske en tavshedsliggørelse. Lad mig give et eksempel fra min tidligere forskning, hvor der netop forsvandt ‘noget’ ud af den politisk-administrative diskurs. ‘Ensomhed’ – det ubehagelige – forsvinder ud af det som der kan tales om i den politiske diskurs (Dahl 2000). En Folketingspolitiker beskrev i folketingssamlingen 1957-58 hjemmehjælpens opgave som at “give et pust udefra” (*Folketingsstidende: Forhandlinger i folketingsåret 1957-58: 2638 og 2633*), det vil sige at afhjælpe ensomhed. Det var omsorgsidealet indtil 1968. Men efter 1968 bliver idealet et andet, og ensomhed blandt ældre italesættes ikke længere som et politisk problem. Der sker en tavshedsliggørelse. Denne tavshedsliggørelse er bundet sammen med en ny logik, som jeg har kaldt “viljen til det behagelige” – Foucault-kyndige vil her nikke genkendende til en ordleg med hans begreb om “viljen til viden” (Dahl 2005). Det ubehagelige, det negativt associerede forsvinder ud. Og der kommer noget nyt ind, noget behageligt ind. Nemlig idealet om den aktive ældre. Det er selvfølgelig med Foucaults briller også en ny

form for selvansvarliggørelse. Hvor ældre ikke længere bare kan være, men skal aktiveres og være ansvarlige for deres eget helbred.

EUROPÆISERING OG ET PARADOKS

Hvis vi hæver os over den hidtidige nationale danske bias, sker der også noget nyt på flere fronter. En af forandringsprocesserne sker i EU. Ud fra en forståelse af demografiske forandringer og kvinders øgede erhvervsdeltagelse ser EU-politikere EU som ramt af en alvorlig situation, nemlig en presset omsorg med et øget behov og et faldende udbud i dem, der skal varetage omsorgen. Denne omsorgskrise rammer EU midt i en global konkurrencekontekst, som ikke er blevet mindre af den finansielle krise. Et af svarerne i en EU-kontekst er en begyndende politisering af ældreomsorgen ligesom vi tidligere har set børneomsorgen blive politiseret og med udstedelse af EU-direktiver. Vi har tidligere været vidne til et stærkt pres for en fælles velfærdsstatsarkitektur i 2001 under kommissionens formand Romano Prodi på trods af det som den finske jurist Kevät Nousiainen har kaldt et dobbelt subsidiaritetsprincip (2011) i EU. Subsidiaritetsprincippet refererer til et politisk-administrativt EU-princip om at beslutninger bør træffes så lokalt som muligt. Oftest refereres der til, at familien er en sådan lokal sfære, hvor der ikke må interveneres. Men i stigende omfang anvendes dette princip også indenfor socialpolitikken generelt, idet beslutninger bør træffes på nationalstatsligt niveau og ikke på et overnationalt EU-niveau.

På trods af dette dobbelte subsidiaritetsprincips gennemslagskraft kan vi iagttage, hvordan ældreomsorg i stigende omfang er på den politiske dagsorden i EU – og vi kan begynde at ane en genese af en flerniveau-styring af ældreomsorg. Måske ikke via direktiver, men mere indirekte gennem de nye bløde styringsformer i EU, eksempelvis den åbne koordinationsmetode og generel

policy-læring i ministerrådet (Dahl, Keränen og Kovalainen 2011).

Nu er den europæisering, der pågår i øjeblikket ikke én samordnet proces styret oppefra, men består af forskellige processer som jeg ikke kan komme nærmere ind på her. Det interessante er, at den pressede omsorg bliver rammesat indenfor spørgsmålet om de europæiske velfærdsstater (den europæiske model) vækst og konkurrenceevne. *Ikke* som et spørgsmål om lighed og kønsmæssig lighed (Dahl, Keränen og Kovalainen 2011). Vi kan konkludere, at der er ulige og modsætningsfyldte processer i spil bl.a. mellem de gamle og de nye EU-lande, og internt i landene. Der er forskellige institutionelle kontekster og forskellige idealer for god omsorg i EU-landene – mellem Nord og Syd, og mellem Vest og det tidligere Østeuropa.

I EU skabes der bl.a. i disse år et paradoks mellem fri bevægelighed og fraværet af en tilsvarende regulering af sociale rettigheder (Dahl, Keränen og Kovalainen, 2011). Det får konsekvenser på individniveau. I lande med et omsorgsideal omkring den familiebaseede omsorg, ser vi eksempelvis hvordan en migrant-i-familien bliver hyppigere og hyppigere. En migrant fra et af de tidligere østblok-lande ansættes i familiens regi, eventuelt suppleret med en statslig pose penge, til at varetage omsorgen for den/de ældre i familien. Det gælder i de Sydeuropæiske lande som Italien, Spanien, men også i det som traditionelt betegnes som de kontinentaleuropæiske lande, nemlig Østrig. Migrantens familie i den anden ende – eksempelvis Rumænien – er udsat for et betydeligt opløsningspres. Der sker en udtynding af de sociale relationer, der er nogle, der efterlades. Samtidig ser vi, at paradokset kan bidrage til, at nogle af disse migranter, der arbejder med ældreomsorg i familiemæssigt regi i Sydeuropa, kan karakteriseres som neo-koloniale relationer hvor migranten har få eller ingen rettigheder.

NORDEN SOM LIGESTILLINGENS VERDENSMESTRE – OG ET FARVEL TIL DENNE FORESTILLING?

En migrant-i-familien ser vi ikke kun i Syd-europa, men også i de nordiske lande. Vi kan identificere en øget brug af au-pairs i Norge og Danmark. Au pairs betyder 'på lige vilkår', og var oprindeligt baseret på en kulturel udveksling. Den øgede brug af au-pairs, hvor den kulturelle udveksling nedgraderes, problematiserer den nordiske velfærdsmodel. Det gør den i og med deres tilstedeværelse indirekte problematiserer hvorvidt den såkaldte nordiske model har løst omsorgens udfordringer i et samfund, der overordnet set tilstræber en vis ligestilling mellem kønnene. Tilstedeværelsen af au-pairs problematiserer den fremherskende selvforståelse, nemlig at med statsliggørelsen og professionaliseringen er omsorgens problematik løst: tilgængelige, betalelige og gode dagsinstitutioner og tilgængelig, god og gratis hjemmehjælp.

De nordiske lande har tidligere været opfattet som ligestillingens verdensmestre med bl.a. rettigheder til at modtage omsorg (rettigheder for kvinder, der muliggør at forene moderskab og betalt arbejde; og rettigheder for ældre til, at modtage omsorg og i et vist omfang frisætter familien – hvilket traditionelt har været kvinderne – for en del af denne omsorg). Denne forestilling – og landkort til et kvindevenligt eller androgynt samfund – kan ikke længere opretholdes (Dahl 2010). Den forestilling om statsliggørelse og professionalisering som vejen til et ligestillet og ligeværdigt samfund. Men som vi ved nu har professionaliseringen en bagside, nemlig prioritering af bestemte vidensformer og underkendelse af andre vidensformer bundet til krop og erfaring (Eriksen 1995; Martinsen 1994). Statsliggørelse har fundet sted via bureaukratiske og markedsinspirerede styringsformer. Den bureaukratiske styringsform har betydet, at der bruges mere tid inde på kontoret til koordination og dokumentation end ude blandt patienterne og de ældre.

Den markedsinspirerede styringsform i en universalistisk kontekst har været paradoksal. Den har på den ene side italesat og dermed synliggjort dele af omsorgen, samtidig har den gjort det på en bestemt måde, der har reduceret omsorgen til at handle om enkle opgaver enten af praktisk eller elementær sygdomsmæssig karakter.

Statsliggørelse og professionalisering af omsorg har også aktualiseret nye kønsproblematikker og re-aktualiseret en gammel kønsproblematik. Vi ser nye kønsproblematikker opstå i nye, differentieringsformer mellem kvinder. Hvor nogle kvinder agerer som buffere mellem staten og borgerne, eventuelt med en nedslidning til følge i en bestemt gruppe af kvinder. Gamle kønsproblematikker omkring behovet for en valorisering af omsorg bliver aktuelle igen, når markedsorienterede styringsformer møder den universalistiske velfærdsstat og modvirker en begyndende professionaliseringsproces.

Så der er forskellige måder at styre omsorgen på. Og dermed kan vi konkludere, at styring ikke bare handler om styring af udgifter. Det handler også om hvordan der styres og med hvilke konsekvenser. Bl.a. set ud fra et teoretisk perspektiv om styringens køn. Styring er ikke nødvendigvis neutral i sine effekter. Den kan have både kønnede effekter, konsekvenser for omsorgsrelationen og for vilkårene for omsorgsvaretagelsen. Med effekter refererer jeg til konsekvenserne for dem, der udøver omsorgen og dem, der modtager den. Så omsorg er ikke bare en udgift. Statsligt finansieret omsorg er en måde at forvalte forholdet mellem individ og fællesskab på, og her tænker jeg ikke bare på den svage eller den syge. Omsorg er grundlæggende en relaterethed, så vores styring og anerkendelse af dem, der primært udøver omsorg overfor andre, er også et element i varetagelse af omsorgen.

LITTERATUR

- Bauman, Zygmunt (2001): The great war of recognition, i: *Theory, Culture & Society*, 2001/18(2–3).
- Brush, Lisa (2003): *Gender and Governance*. Alta Mira Press, New York.
- Dahl, Hanne Marlene (2000): *Fra kitler til eget tøj – Diskurser om professionalisme, omsorg og køn*. Politica, Aarhus.
- Dahl, Hanne Marlene (2004): A view from the inside: Recognition and redistribution in the Nordic welfare state from a feminist perspective, *Acta Sociologica*, 2004/47(4).
- Dahl, Hanne Marlene (2005): A changing ideal of care in Denmark: A different form of retrenchment? i: Hanne Marlene Dahl & Tine Rask Eriksen (red.): *Dilemmas of Care – Continuity and Change*. Ashgate, Aldershot.
- Dahl, Hanne Marlene (2009): New Public Management, care and struggles about recognition, i: *Critical Social Policy*, 2009/29(4).
- Dahl, Hanne Marlene (2010): An old Map of State feminism and an insufficient Recognition of Care, i: *NORA*, 2010/18(3).
- Dahl, Hanne Marlene; Keränen, Marja og Kovalainen, Anne (2011): Introduction, i: Hanne Marlene Dahl, Marja Keränen og Anne Kovalainen (red.): *Europeanization, Care and Gender – Global Complexities*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Eriksen, Tine Rask (1995): *Omsorg i forandring*. Munksgaard, København.
- *Folketingstidende: Forhandlinger i folketingsåret 1957-58: 2638 og 2633.*
- Foucault, Michel (1976): *The History of Sexuality: An Introduction*. Penguin Books, London.
- Fraser, Nancy (1997): *Justice Interruptus*. Routledge, London.
- Fraser, Nancy (2003): Social justice in the age of identity politics, i: Nancy Fraser & Axel Honneth (red.): *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. Verso, London.
- Hansen, Eigil Boll; Eskelinen, Leena og Dahl, Hanne Marlene (2011): *Hjælp til selvhjælp eller service i hjemmehjælpen. Hvordan er praksis, og er der en virkning?* AKF, København.
- Haraway, Donna (1988): Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, i: *Feminist Studies*, 1988/3.
- Højgaard, Lis (2010): Kan man interviewe sig til viden – om køn? i: *Dansk sociologi*, 2010/21(1).
- Isaksen, Lise Widding (red.) (2010): *Global Care work – Gender and Migration in Nordic Societies*. Nordic Academic Press, Oslo.

- Løstrup, Knud-Ejler (1956): *Den etiske fordring*. Gyldendal, København.
- Martinsen, Kari (1994): *Fra Marx til Løgstrup*. Munksgaard, København.
- Mol, Anne Marie (2008): *The Logic of Care*. Routledge, London.
- Nousiainen, Kevät (2011): Double Subsidiarity, Double Trouble? i: Hanne Marlene Dahl, Marja Keränen og Anne Kovalainen (red.): *Europeanization, Care and Gender – Global Complexities*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Weber, Max (1921): *Wirtschaft und Gesellschaft*. Mohr Siebeck, Tübingen.

- Widerberg, Karin (2007): Køn og samfund, i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.). *Klassisk og moderne samfundsteori*. Hans Reitzels forlag, København.

Hanne Marlene Dahl
professor, ph.d.
Institut for Samfund og Globalisering
Roskilde Universitet